

OD ZAR JE TO ČOVEK DO POTONULIH I SPASENIH

„Vir“ Aušvica

Primo Levi nije sebi pripisivao ulogu proroka niti vidovnjaka već je sebe opisivao kao „prosečnog čoveka dobrog sećanja koji je upao u vir i iz njega se izvukao više igrom slučaja nego vrlinom i zaslugom, te od tada gaji postojanu radoznalost prema virovima velikim i malim, metaforičnim i stvarnim“ (*Racconti e saggi* („Priče i ogledi“, 1986; iz zbirke *Staklar*), str. 3–4; Oll, 859). Ovaj opis samoga sebe, sa karakteristično ironičnom skromnošću i jednako karakterističnim isticanjem radoznalosti prema pojavama „metaforičnim i stvarnim“, podseća na Pevanje 26 Danteovog *Pakla*, koje zauzima centralno mesto u čuvenom poglavlju, čitaocima na engleskom poznatom kao „Pevanje o Ulikšu“ („Il canto di Ulisse“), u njegovoj prvoj knjizi, *Zar je to čovek* (*Se questo è un uomo*, 1947), u kojem se implicitno izjednačava „vir“ (*vortice*) *Lagera*¹ sa „vrtlogom“ (*turbo*; *Pakao* 26, stih 139)² koji odnosi Uliksovu lađu, dok se „vrlina“ kojoj Levi odbija da pripiše zaslugu za svoje izbačivanje poredi sa „vrlinom i znanjem“ (*virtue e canoscenza*, stih 120) kojima Uliks želi da njegova posada teži, jer se po njima čovek razlikuje od životinje. Upečatljivo je to što obe reči potiču od latinske reči *virtus* koja označava hrabrost i vrednost koji priliče čoveku, a koje su nacistički logori nastojali da oduzmu svojim žrtvama.

Kao što nam kazuje na početku knjige *Zar je to čovek*, vir je zahvatio Levija januara 1944. godine, kada je, zajedno sa drugim zatvorenici u logoru u Fosoliju, nadomak Modene, primio šifrovanu smrtnu presudu: „Dvadeset i prvog ujutro smo saznali da će Jevreji sutradan napustiti logor. Svi Jevreji, bez izuzetka. Čak i deca, i stari, i bolesni. Naše odredište? Niko nije znao“ (str. 5; OI, 8). Toliko je strašna bila neizvesnost da su zatvorenici u krcatim stočnim vagonima zapravo osetili „olakšanje“ kad su saznali kuda ih vode: „Aušvic, ime koje nam tada nije ništa značilo, ali koje je bar označavalo neko ovozemaljsko mesto“ (str. 8; OI, 11–12). Od šest stotina i pedeset ljudi, žena i dece u tom vozu, samo će oni koji budu ocenjeni kao sposobni za robovski rad ući u *Lager*. Stari, bolesni i deca, kao i majke od kojih nisu mogli da ih odvoje, odmah po dolasku biće odvedeni u gasnu komoru. Samo šesnaest muškaraca i osam žena će se na kraju vratiti iz logora.

Uloženi su ogromni naponi da se tačno ustanovi broj i identitet ljudi deportovanih iz Italije. U *Knjizi sećanja* (*Il libro della memoria*) Lilijane Picoto Fardon navodi se 6.806 osoba, od kojih je svega 837 preživelo, ali u ove brojke nije uračunato između 900 i 1000 žrtava čiji identitet nije bilo moguće utvrditi.³ Kada se sve uzme u obzir, oko 15 odsto jevrejskog stanovništva Italije je stradalo, gde spada i nekoliko stotina Jevreja ubijenih na teritoriji

¹ „Lager“ je nemačka reč za logor. (*Prim. prev.*)

² Dante Aligijeri, *Pakao*, prev. Dragan Mraović, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998. (*Prim. prev.*)

³ Liliana Picciotto Fargion, *Il libro della memoria: Gli ebrei deportati dall'Italia (1943-1945)*, Milan, Marusia, 2002.

Italije. U eskalirajućoj aritmetici genocida, procenjuje se da je u Aušvicu živote izgubilo 11 miliona ljudi, od čega je skoro milion Jevreja, mada je pri tom važno imati na umu da su među onima koji su ubijani bili i Romi, Rusi i Poljaci, jer ih njihovi tamničari nisu smatrali čak ni pripadnicima ljudske vrste. SS je uništio dokumentaciju kada je napustio logor, te je nemoguće utvrditi tačan broj žrtava, a imena mnogih postradalih ostaće nezabeležena jer su njihove ubice zbrisale sa lica zemlje i svakog ko ih je poznao.

Kad historičar Majkl Marus naziva Aušvic „ogromnom fabrikom smrti“⁴ ne služi se metaforom. Levi u delu *Staklar* upečatljivo i detaljno prikazuje industrijalizaciju masovnog ubistva: „Gas su proizvodile ugledne nemačke fabrike hemijskih elemenata; a u druge nemačke fabrike odlazila je kosa masakriranih žena, a u nemačke banke odlazilo je zlato od zuba izvađenih iz leševa“ (str. 166; Oll, 1323). No, to nije bilo sve. Veliki broj koncentracionih logora koji su sačinjavali Aušvic SS je stvorio u saradnji sa konglomeratom IG Farbenindustrie, koji se obilato služio jeftinom robovskom radnom snagom u nastojanju da proizvede veštačku gumu zvanu Buna, po kojoj je Levijev logor, Buna-Monovic, dobio ime. Levi iznosi podatak da je „nemačko udruženje hemijskih proizvođača ... plaćalo između četiri i osam maraka po satu kao novčanu nadoknadu za naš rad. Plaćalo, ali ne nama: isto kao što ne dajete novac konju niti volu, tako je ovaj novac odlazio našim gospodarima, to jest, esesovcima koji su upravljali logorom“ (str. 85, Oll, 923). Čak i natpis – „jarko osvetljen (sećanje na njega me još progoni u snovima) *Arbeit Macht Frei*, rad oslobađa“ (*Zar je to čovek*, str. 15, OI, 923) – koji je pozdravio Levija i ostale zatvorenike po dolasku u logor izradila je kompanija IG Farben, čiji su slogan bile ove podrugljive reči. Žrtve tog grotesknog saveza između kapitalizma i genocida obično su umirale u roku od tri ili četiri meseca, izmoždene od gladi, batina i iscrpljenosti. Džon Kornvel u knjizi *Hitlerovi naučnici* detaljno navodi smešno beznačajne presude, „od šest do osam godina“ za „porobljavanje i masovno ubistvo“,⁵ koje su izricane izvršnim direktorima IG Farbena na savezničkom suđenju ratnim zločincima u Nirnbergu, uprkos postojećim dokazima „da je IG Farben učestvovao u odabirima koji su značili smrt odabranih, da su radnici u fabrici bili svedoci vešanja zatvorenika, i da su ljudi iz Farbena znali da u drugim delovima Aušvica zatvorenike truju gasom i spaljuju u krematorijumima“.⁶

Pravda koja je zanimala Levija nije bila pravda koju je delio Nirnberg. Kao što kazuje u delu *Potonuli i spaseni (I sommersi e i salvati)*, 1986), „nisam imao ništa protiv toga da se za veoma zaslužena vešanja pobrinu drugi, profesionalci“ (str. 138, Oll, 1125). Suprotno tome, čvrsto uveren da su „razum i diskusija neprikosnoveni instrumenti napretka“,⁷ Levi je želeo da razume svoje neprijatelje i da se sa njima suoči tako što će ih primorati da se suoče sami sa sobom. Da bi to postigao razmišljao je na temu Aušvica, govorio je i pisao o njemu – o složenoj hijerarhiji njegovih mnogobrojnih žrtava, nacističkih planera i počinilaca, te industrijskih sponzora – služeći se žanrovima poput svedočanstva, autobiografije, poezije, proze, novinskih članaka i intervju-a tokom četrdeset godina po izbavljenju iz „vira“. Ovo poglavlje bavi se nekim od glavnih tema ovog trajnog i upečatljivog opusa.

⁴ Michael R. Marrus, *The Holocaust in History*, London, Penguin, 1989, str. 161.

⁵ John Cornwell, *Hitler's Scientists: Science, War and the Devil's Pact*, London, Penguin, 2004.

⁶ *Ibid.*, str. 374–5. Navod je malo izmenjen.

⁷ „Pogovor za *Zar je to čovek*“ (u svim zbirkama objavljenim posle 1976. godine i u *Glasi sećanja*, str. 186; OI, 175).

Nesavladiv nagon za svedočenjem

Kada je 1959. godine pristao na to da se *Zar je to čovek* objavi u nemačkom izdanju, Levi je uvideo da su „njegova prava publika oni protiv kojih je knjiga bila uperena kao puška“ upravo oni koji su ili bili saučesnici ili se pretvarali da ne znaju šta se dešava u logorima. „Nekada su bili ugnjetači ili ravnodušni posmatrači, a sada će biti čitaoci: sateraću ih u ćošak i svezati ispred ogledala“ (*Potonuli i spaseni*, str. 138, OII, 1125). U poglavlju „Vanadijum“ u knjizi *Periodni sistem (Il sistema periodico, 1975)* pokazuje nam delimično i problematično ostvarenje ovog cilja u priči o doktoru Mileru, „jednom od ne tako malobrojnih jednookih ljudi u kraljevstvu slepih“ (str. 221–2, OI, 193–4), koji pokušava da od Levija iznudi oprostaj za učešće u zločinima IG Farbena, ne želeći, čak ni godinama posle oslobođenja logora Buna-Monovic, sebi u potpunosti da prizna da je bio saučesnik počinjenih zločina. Lik Milera zasnovan je na stvarnom nemačkom industrijskom hemičaru (koji se nije zvao Miler) koji je posetio laboratoriju u logoru Buna gde je Levi robovski radio.⁸ Pretačući je u književnu prozu, Levi proširuje istinitu priču kako bi njome obuhvatio sve sitne kolaboracioniste koji su pokušavali da umire savest neznatnim pokajničkim gestovima, zatvarajući pri tom oči pred realnošću genocida. Suočen sa ovim neprijateljem koji je istovremeno bio i dobročinitelj, bez obzira na to koliko je dobročinstvo bilo stvar samoobmane, Levi se našao u nedoumici: „Činilo mi se da nisam u stanju da prikažem mrtve Aušvica, niti mi se činilo smislenim da Milera prikažem kao koljača“ (str. 218, OI, 928), niti je mogao da oprostí bivšem neprijatelju spremnom da selektivno prizna krivicu. Kada, na kraju priče, „objava neočekivane smrti doktora Lotara Milera u šezdesetoj godini života“ (str. 223, OI, 933) sprečava sastanak koji je mogao svezati Milera „pred ogledalo“, implicira se da je doktor izabrao smrt kako se ne bi suočio sa svojim pravim licem. I poetska pravda je neka vrsta pravde.

Do 1976. godine, kada je napisao „Pogovor za *Zar je to čovek*“ kao odgovor na pitanja koja najčešće postavlja novi naraštaj čitalaca, pozitivne reakcije koje su pozdravile objavljivanje *Periodnog sistema* prethodne godine učvrstile su Levijev status velikog pisca dvadesetog veka. U „Pogovoru“, iz koga će tokom naredne decenije izrasti njegova poslednja velika knjiga, *Potonuli i spaseni*, Levi ističe da je njegova primarna uloga da bude svedok zločina i jasno stavlja do znanja da on od svojih čitalaca zahteva nešto sasvim drugačije od imaginativnog učešća koje uglavnom zahtevaju pisci velike književnosti.

kad opisujem tragični svet Aušvica, smišljeno koristim smireni, trezveni jezik svedoka, a ne tužne tonove žrtve niti razjareni glas nekoga ko traži osvetu [...] samo tako svedok u stvarima koje se tiču pravde izvršava svoj zadatak, koji se sastoji u tome da pripremi teren za sudiju. (Glas sećanja, str. 186; OI, 175)

Odlomak se ne završava, kao u inače besprekornom prevodu Rut Feldman, rečima „Sudije su moji čitaoci“ nego „vi ste sudije“ („I giudici siete voi“). No, kao što nam saopštava u *Periodnom sistemu*, porivi koji su ga naveli da piše bili su jednostavnije prirode i poticali su iz dubine njegovog bića.

⁸ Vidi Carole Angier, *The Double Bond. Primo Levi, A Biography*, London, Viking, 2002, str. 581–3.

Sve što sam video i propatio gorelo je u meni; bio sam bliži mrtvima nego živima i osećao sam krivicu što sam čovek, jer ljudi su izgradili Aušvic, a Aušvic je progutao milione ljudskih bića, i mnoge moje prijatelje, i ženu koju sam voleo. Mislio sam da ću se pročistiti ako ispričam njegovu priču i osećao sam se kao Kolridžev Stari mornar, koji na ulici presreće svatove koji idu na veselje i primorava ih da slušaju priču o njegovom zlom udesu. (Periodni sistem, str. 151, OI, str. 871–2)

Levi se više puta vraća viđenju sebe kao Starog mornara, sa kojim je, po povratku u Italiju 1945. godine, delio „narativni poriv“ za koji je sam rekao da je „patološki“ (*Glas sećanja*, str. 129). U pesmu „Preživeli“ („Il superstite“), napisanu 1984. godine, uključio je stih u kom Kolridžev Mornar govori o nesavladivom porivu da ispriča svoju priču o košmarnom putovanju:

*O tad, u neki čudan čas,
taj bol se javi hud,
i tek kad priču kažem svu,
tad lakša mi je grud.⁹*

mada sa značajnom izmenom (koja nedostaje u prevodu Feldmanove) da sve dok preživeli ne pronade slušaoca („chi lo ascolti“) (OII, 576, stih 4) njegovo srce izgara u grudima. Analogija, u kojoj je preživeli Levi zarobljen u obrascu neprekidne narativizacije događaja, uparena je sa podjednako snažnim poistovećenjem sa epizodom iz Homerove *Odiseje* u kojoj veliki putnik Odisej, „onako umoran [...] provodi noć prepričavajući svoje pustolovine“ (navedeno prema delu *Glas sećanja*, str. 102). U delu *Potonuli i spaseni*, Levi se uz pomenuti odlomak poziva i na Pevanje 5 *Pakla* kako bi rastumačio jevrejsku izreku: „od minulih nevolja prave se dobre priče“:

Frančeska kaže Danteu da „ništa nije tužnije / od sećanja na sreću“, ali važi i obrnuto, kao što znaju svi oni koji su se vratili iz logora: lepo je sedeti okružen toplinom, uz hranu i vino, i podsetiti sebe i druge kako je biti umoran, ozebao i gladan. Iz tog razloga Odisej se odmah prepušta neodoljivom nagonu da ispriča svoju priču za bogatom trpezom na dvoru feačanskog kralja. (str. 121, OII, 1109)

Značajno je pominjanje Dantea u ovom kontekstu. Priča o brodolomu koju pripoveda grčki junak izvor je građe za pevanje o Ulisku koje je Levi u paklu logora pokušavao da rekonstruiše na osnovu sećanja. Danteov Ulisk se utapa, ali Homerov Odisej uspeva da pobegne „Posejdonu, bogu zemljotrescu“, čiji je destruktivni gnev „uzmutio more“ (Levijev „vir“) i da stigne do ostrva čije su „senovite planine“,¹⁰ koje je Dante preobrazio u „jednu planinu što se uzdizala tamna u daljini“ (*Pakao* 26, stihovi 133–4), a koje su Levija u zarobljeništvu bolno podsećale na njegove voljene Alpe dok ih je nekad posmatrao naspram „tame prevečerja“ (*Zar je to čovek*, str. 133, OI, 110) na putu kući iz Milana u Torino. Odiseja na feačanskom dvoru zatiče sve ono što je Leviju i ostalim zatvorenicima nedostajalo: ljubazna lica,

⁹ Samjuel Tejlor Kolridž, *Pesma o starom mornaru*, prev. Ranka Kuić, *Antologija engleske romantičarske poezije*, Beograd: Naučna knjiga, 1974, str. 163–193. Levijeva pesma se nalazi u *Collected Poems*, str. 64, OII, 576. (Prim. prev.)

¹⁰ Homer, *Odiseja*, Pevanje 5, stihovi 306–22, prev. Miloš N. Đurić, Beograd: Dereta, 2004. (Prim. prev.)

hrana i vino, topao krevet, i iznad svega (za razliku od Kolridževog Mornara, koji većito prisiljava tuđince da slušaju njegovu „sablansu priču“) publiku voljnu da ispuni iskrenu želju svih preživelih i izgnanih:

*Ali mi spremajte pratnju, da kući dođem što brže.
Jer već odavno trpim od svojih udaljen dragih. (7, stihovi 179–181)*

Baš kao i Levi, Odisej će morati da izdrži dugačko putovanje i mnogobrojna skretanja s puta pre nego što napokon stigne kući; a postoji još jedna sličnost, suviše bolna da bi se prizvala u sećanje, ali sigurno je podsvesno uticala na Levijevo poistovećenje sa ovim odlomkom. Umesto da „se odmah prepusti neodoljivom nagonu i ispriča svoju priču“, Odisej objašnjava svom domaćinu da je glad moćnija čak i od tuge, te da ne može pripovedati o nevoljama kroz koje je prošao sve dok ne napuni stomak, koji „nikome ne da zaboravit se“ (Pevanje 7, stih 252). Na kraju *Primirja (La tregua, 1963)* Levi opisuje kako je, po povratku kući, sa sobom doneo i sablast izgladnelosti:

*Dočekali su me prijatelji puni života, toplina sigurnih obroka, sigurnost svakodnevnog rada, oslobađajuća radost pripovedanja vlastite priče. Ali prošlo je mnogo meseci pre no što sam pre-
stao da hodam pognute glave, pogleda uprtog u pod, kao da tražim nešto što bih mogao pojesti ili žurno strpati u džep ili prodati za hleb. (str. 221, OI, 395)*

Kao što pokazuje u *Potonulim i spasenim*, Levijev očigledno opsesivni „narativni poriv“, koji je delio sa svim preživelim koji nisu želeli da potisnu traumatu *Lagera* niti da o tome čute, bio je pokazatelj toga koliko im je stalo do pravde. Preživeli „govore jer znaju da su svedoci na suđenju planetarnih i epohalnih dimenzija“ (str. 121, OII, 1109). Samim tim što kazuju svoju priču, suprotstavljaju se nacističkoj nameri da masovno ubistvo evropskih Jevreja pretvore u bezimenu zločin. Levi navodi reči Simona Vizentala (koji je po oslobađanju iz Mathauzena posvetio ostatak svog dugog života lovu na počiniocima genocida) koje govore o tome kako se SS prezirivo podrugivao svojim žrtvama:

Postojaće izvesna sumnja, istoričari će voditi rasprave i sprovesti istraživanja, ali ništa se neće sa sigurnošću ustanoviti, jer ćemo uništiti sve dokaze, isto kao i sve vas. Čak i ako ostane neki dokaz i neki od vas prežive, ljudi će reći da su događaji o kojima vi pričate suviše monstruozni da bi bili istiniti [...] Mi ćemo diktirati istoriju Lagera. (str. 1, OII, 997)

Iznošenje dokaza

Osećaj da se mora osloboditi tereta vlastitih bolnih sećanja, s jedne strane, i obaveza da obezbedi puku ali suštinski bitnu pravdu u vidu sećanja na postradale – bilo od gladi, robovskog rada, batina, bolesti i očajanja ili grupnih pogubljenja u gasnoj komori – čiju je smrt video sopstvenim očima, s druge strane, značili su da delo *Zar je to čovek* mora biti napisano kao pripovest očevica. Pored toga, Levi je morao da nađe način kako da prenese teško zamislivi spektar zločina, a da pri tome prikaže i pojedinačnu ljudsku priču svake žrtve, kao

što to, na primer, čini kada (u jednoj od epizoda koje je ubacio u izdanje iz 1958. godine) govori o „trogodišnjoj Emiliji“, „ćerki Alda Levija iz Milana“, čiji su roditelji uspeli da ubede mašinovođu da im donese malo tople vode da okupaju dete na putu ka smrti koju nikakvo sažaljenje neće sprečiti, jer „Nemcima je bilo jasno da istorijska nužnost nalaže da se pobiju deca Jevreja“ (str. 12, OI, 14). Emilijina smrt nije samo usamljena tragična pojava; kazujuć je, Levi obuhvata smrti sve one voljene dece koju su majke okupale u zarobljeničkom logoru u Fosoliju veče pred deportaciju, a kroz njih obuhvaćene su i priče o svoj postradaloj jevrejskoj deci, bilo koje nacionalnosti, koja su ubijena iz istog nečovečnog razloga.

Čitati Levijevu knjigu isključivo kao autobiografski tekst, kao da je potresnija verzija dnevnika Ane Frank, bilo bi potpuno pogrešno. Levi ne govori samo u svoje ime. Premda je celog života bio rezervisan i nije mnogo govorio o sebi, rekao je jednom novinaru 1981. godine sledeće: „Ni na trenutak nisam osetio sram, ustezanje, niti sam imao osećaj da se izlažem pogledima drugih ljudi dok sam pisao *Zar je to čovek i Primirje*, možda zato što to nisu bile samo moje priče već svačije“ (*Glas sećanja*, str. 151–2). Ni u jednoj ni u drugoj knjizi se ne usredsređuje na vlastito iskustvo zato što želi da govori o sebi već zato što mu ono pomaže da detaljnije predoči okolnosti u kojima njegovo izbavljenje nije bilo čin providenja – što je ideja koju odbacuje u *Potonulim i spasenim* jer smatra da time vređa mrtve – već više anomalija, „igra slučaja, splet srećnih okolnosti“ (str. 62, OII, 1054). Štaviše, ne želeći da sebe vidi kao „čoveka koga je dotakla božanska milost“ i koji je preživeo da bi „pisao i pisanjem svedočio“, Levi uporno ukazuje na nepotpunost vlastitog svedočanstva: „Mi, preživeli, nismo pravi svedoci [...] mi smo oni koji zahvaljujući lukavštini ili sposobnosti ili igrom slučaja nismo potonuli na dno. Oni koji jesu, oni koji su videli Gorgonu, nisu se vratili da nam o tome pričaju ili su se vratili nemi [...] Oni su pravilo, mi smo izuzetak.“ Dok kazuje svoju priču, Levi istovremeno nastoji da prevaziđe ta ograničenja i nađe način da kao „zastupnik“ govori u ime „potonulih“, onih „koji i kad bi imali papir i olovku [...] ne bi svedočili“ zato što su „nedeljama i mesecima pre pogubljenja izgubili sposobnost da uočavaju, pamte, porede i iskažu svoje misli“ (str. 63–4, OII, 1055–6).

Nesvakidašnju sposobnost da uradi sve pobrojane stvari Levi je pripisivao tome što je bio školovani hemičar. Njemu „hemija nije bila samo zanimanje, bila je i [...] izvor izvesnih mentalnih navika, a ponajviše navike jasnog izražavanja. Hemičar koji ne ume jasno da se izražava nije dobar hemičar“ (*Glas sećanja*, str. 102). Svedok, poput naučnika, ima zadatak da iznese dokaze koji, zatim, treba da budu vrednovani, pri čemu i svedok i naučnik to treba da učine što preciznije i objektivnije. Levi je smatrao da ovaj vid jasnoće ima ključni značaj, tvrdeći u ogledu naslovljenom „O nejasnom pisanju“ da „onaj koga niko ne razume ne govori ništa već plače u pustinji“ (*Umeće drugih ljudi*, str. 159, OII, 678). Za čitaoce koji bi mogli da tvrde da za preživela iz Aušvica plakanje u pustinji može biti prikladan način da se iskaže neiskazivo, Levi ima pažljivo sročeni i argumentovan odgovor:

Prema onima koji naglas kukaju, pod uslovom da za to imaju valjane razloge, treba imati razumevanja: plač i tugovanje, bilo suzdržani ili teatralni, čine ljudima dobro jer ublažavaju bol. Jakov naglas kuka nad Josifovom krvavom haljinom; u mnogim društvima običaj nalaže da se kukanjem izrazi tugovanje. No, kukanje je poslednje pribežište, dobro za čoveka ako ga shvatimo kao prolivanje suza, ali inertno i grubo ako ga shvatimo kao jezik. (str. 160; OII, 678)

Odatle potiče ogoljena jasnoća izraza kojom Levi izveštava o načinu smrti Emilije Levi, ukoliko se nađe neko da pomisli da ova suzdržanost znači da je oprostio ubicama, odatle potiče i kontrolisani bes kojim se u *Potonulim i spasenim* suprotstavlja tvrdnji „doktora T. H. iz Hamburga“ koji mu u pismu piše da je Hitler nasamario nedužni nemački narod, i kome Levi odgovara: „Lično sam u Katovicama, posle oslobođenja, pronašao bezbroj kutija sa formularima kojim se glavama nemačkih porodica odobrava da uzimaju odeću i obuću za odrasle i za *decu* iz skladišta u Aušvicu; zar se niko nije zapitao odakle dolazi sva ta dečija obuća?“ (str. 148, OII, 1134).¹¹ Iznošenje jednog jedinog dokaza očevica, iza koga sledi neizbežno pitanje koje taj dokaz povlači, u ovom slučaju dovodi do razorne optužbe za kolektivnu krivicu.

Zahtev za saslušanjem

Da bi se izneli dokazi, prvo je neophodno imati publiku, a odmah posle genocida to nije bilo lako, kao što je to Levi otkrio u epizodi opisanoj u *Primirju*, u kojoj pokušava da ispriča svoju priču poljskom advokatu nekoliko nedelja posle oslobođenja Aušvica. „Imao sam more stvari koje sam pod hitno želeo da ispričam civilizovanom svetu [...] stvari koje bi (po mom mišljenju) trebalo da iz temelja poljuljaju svačiju savest“ (str. 54, OI, 244–5), ali njegov slušalac, koji sve prevodi na poljski za ostale ljude koji su se tu zatekli, namerno izvrcē Levijeve reči, te ga opisuje „ne kao Jevrejina iz Italije već kao političkog zatvorenika iz Italije“. Kad ga Levi „zapanjeno i gotovo uvređeno“ upita zašto, on odgovara: „*C'est mieux pour vous. La guerre n'est pas finie*“ („Tako je bolje za tebe. Rat još nije završen.“). Bio je u pravu. Kao što iznosi istoričar Martin Gilbert, „za sedam meseci od završetka rata u Evropi i za godinu dana otkad nije bilo nemačkih vojnika na poljskom tlu, u Poljskoj je ubijeno 350 Jevreja“.¹²

Leviјеvo pisano svedočanstvo započinje u tranzitnom logoru kod mesta Katovice, gde je u saradnji sa prijateljem dr Leonardom de Benedetijem, takođe jednim od preživelih, napisao izveštaj za ruske vlasti o zdravstvenim uslovima u logoru Buna-Monovic. Po povratku u Italiju, proširena verzija ovog izveštaja objavljena je u uglednom medicinskom časopisu, *Minerva Medica*, 1946. godine (*Izveštaj o Aušvicu*; OII, 1339–60), ali Levi i dalje nije mogao da nađe izdavača, a kamoli publiku, za prvu verziju dela *Zar je to čovek*. Tek malobrojni čitaoci bilo gde u svetu su 1947. godine bili spremni da čitaju o stradanjima preživelih iz logora smrti, a Italijani su bili zaokupljeni potrebom da ujedine i obnove zemlju. Nemačka okupacija praktično je izazvala građanski rat, a savezničke snage, koje su sporo napredovale i naposljetku oslobodile poluostrvo, premda priželjkivane i uglavnom lepo dočekane, zapravo su bile strana sila čiji je dolazak bio ponižavajuća okupacija. Sasvim je razumljivo da su u prvim posleratnim godinama mnogi Italijani radije zaboravljali da su neki njihovi sunarodnici bili krivi jer su potkazivali Jevreje Nemcima ili pomagali da se Jevreji uhvate i skupe za deportaciju.

Zbog ove neradosti slušalaca, Levi nije mogao da oponaša Starog Mornara, koji „na oko uze“ svadbenog gosta tako da „dok u oku blista sjaj“ „gost željno stade gutat sve“ (stihovi 13–19).

¹¹ Kurziv je malo izmenjen da bi bio u skladu sa Levijevim.

¹² Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy*, Glasgow, Fontana/Collins, 1987. str. 816.

Knjiga puna strahota ne bi imala publiku. U svakom slučaju, strahote se tumače kao aberacija. Um se nastoji zaštititi od njih. U studiji o oslobođanju logora Džon Bridžman pokazuje da je to istina kada govori o tome kako su pokušaji vojnih komandanata savezničkih trupa da suoče lokalno stanovništvo sa stvarnošću onoga što se desilo tako što su primoravali „nemačke civile u blizini logora da ih posete i u nekim slučajevima pomognu da se sahrane mrtvi“,¹³ izazvali ravnodušnost, a ne kajanje ili sažaljenje. Kod ljudi koji su imali priliku da izbliza vide strahote, osećaj odvratnosti i straha mogao je da parališe sposobnost ljudskog razumevanja, kao što se desilo gospođi Heti S., Nemici s kojom se Levi dopisivao, kad je pokušala da o tome šta je njen otac doživeo kao politički zatvorenik u logoru Dahau ispriča drugoj supruzi svog bivšeg muža, „izbeglici iz Istočne Prusije“ koju su opsedala sećanja na to kako je „morala da prođe istim putem kojim su evakuisani logoraši iz Aušvica“. Slike s tog puta „oivičenog dvema ogradama od ljudskih trupala“ urezale su se u njeno sećanje te nije mogla „da podnese da čita ili sluša“ o dešavanjima u logorima (*Potonuli i spaseni*, str. 161, Oll, 1144).

Ni mnogi preživeli nisu bili u stanju da iskažu i prenesu drugima ono što su videli i pretrpeli. U razgovoru sa Aleksandrom Stileom 1986. godine, Franko Šonhajt objašnjava zašto četrdeset godina nije progovorio o dešavanjima u logoru Buhenvald.

Ova nauka organizovanog istrebljivanja bila je jedinstvena. I pošto je bila jedinstvena, nemoguće ju je rećima iskazati i objasniti. Devedesetogodišnju staricu staviti u voz da bi bila ubijena šest stotina kilometara odatle, iako će ionako umreti na putu – to pripada dimenziji apsurdnog. Kako čovek može išta naučiti iz ovakvog iskustva?¹⁴

„Bespotrebno nasilje“, kako ga Levi naziva, poprimilo je nepotrebno okrutniji vid odlukom da se u toku transportovanja zarobljenicima ne obezbedi pijaća voda niti sanitarni uslovi. Levi je do Aušvica putovao u istom vagonu sa „popriličnim brojem starih ljudi [...] Svima, a naročito njima, vršenje nužde pred svima bilo je bolno ili čak nemoguće: bila je to trauma za koju nas život u civilizovanom društvu ne priprema, duboka rana nanesena ljudskom dostojanstvu...“ (str. 88, Oll, 1077). Proći će četrdeset godina pre no što Levi smogne snage da progovori o tom poniženju.

U delu *Zarje to čovek* problem nedostatka čitalačkog interesovanja Levi rešava tako što se ne usredsređuje na to kako su zatvorenici umirali u Lageru već na to kako su u njemu morali da žive. Pišući bezmalo kao antropolog (vlastiti antropolog poput onih „vlastitih istoričara“ (*Potonuli i spaseni*, str. 2, Oll, 998) čiji su zapisi ostali pokopani pod ruševinama varšavskog geta), on detaljno opisuje košmarni svet s kojim se, ipak, možemo poistovetiti jer je to parodija sveta koji poznajemo, sveta u kome zatvorenici otvaraju pijacu i obavljaju trgovinu na najdomišljatije načine kako bi se snabdeli osnovnim potrepštinama koje su im nedostajale, kao što su kašike, igle i konac i sve ono što se moglo trampiti za dodatno sledovanje koje će im produžiti život za još jedan dan, a pri tom im je jedina valuta bila komad crnog hleba. Svet koji Levi opisuje nalikuje svetu koji je Tomas Hobs, politički filozof

¹³ Jon Bridgman, *The End of the Holocaust: The Liberation of the Camps*, London, Batsford, 1990, str. 112.

¹⁴ Alexander Stille, *Benevolence and Betrayal. Five Italian Jewish Families Under Fascism* (London: Jonathan Cape, 1992), str. 347.

iz sedamnaestog veka, izmislio u diskusione svrhe, a u kome „čoveka“ sa svih strana pritiska „neprekidni strah i opasnost od nasilne smrti“ te neizbežno „vodi usamljenički, bedan, grozan i kratak život nepriličan ljudskom biću“¹⁵ – premda je malo verovatno da je Hobs uopšte i mogao da zamisli jedan toliko kratak život i toliko nedostojan čoveka da *Morgen früh* (sutra ujutro) ironično počinje da znači „nikad“ (*Zar je to čovek*, str. 156, Ol, 129). U takvom društvu, kako nam saopštava Hobs, zajednica i moral ne mogu da postoje jer opstanak zavisi od borbe svih protiv svih. „Ovaj rat svakog pojedinca protiv svakog pojedinca ima još jednu posledicu, a to je da ništa nije nepravedno. Osećaj za dobro i zlo, pravdu i nepravdu nemaju mesta u tom društvu.“¹⁶

Hobsovu tezu savršeno ilustruje čuvar koji je Leviju iz ruku istrгнуo ledenicu kojom je hteo da utoli nesnosnu žeđ, te na bojažljivo pitanje zašto odgovorio rečima „*Hier ist kein Warum*“ (ovde nema zašto)“ (str. 24, Ol, 23). Kao što pokazuje ovaj primer, Levi uspeva da upečatljivo prenese osećaj grotesknih i apsurdno sitničavih nemilosrdnih pravila u Aušvicu uz pomoć primera od kojih čitalac ne može da pobegne pod izgovorom da su suviše užasni za čitanje. Likovi kao što je doktor inženjer Panvic, koji posmatra Levija kao kroz „staklo akvarijuma što deli dva bića koja žive u dva različita sveta“ (str. 123, Ol, 102) dok ga ispituje o školovanju i kvalifikacijama za hemičara, i Aleks, ograničeni i surovi „kapo“, čuvar Jevrejina, koji „bez mržnje i bez podsmeha“ (str. 125, Ol, 103) briše masnu ruku o Levijevo rame kao da je krpa, služe da neposredno predstavu prirodu uvrede „za koju naš jezik nema reči da izrazi [...] uništenje čoveka“ (str. 21, Ol, 20).

Oni zatvorenici, a „ima ih bezbroj“, koji nisu mogli da se odupru uništenju, „svojim bezličnim pojavama“ ispunjavaju stranice Levijeve knjige, baš kao i njegovo sećanje. Naspram „neprestano nove, a uvek iste anonimne mase ne-ljudi koja maršira i radi u tišini“ (str. 103, Ol, 86) Levi prikazuje hobsovsku a ipak junačku borbu prepredenih i ogrubelih ljudi protiv neprekidne okrutnosti i skoro neizbežne smrti. Među ovim borcima izdvaja se nekoliko zatvorenika koji su nekako uspeli da sačuvaju ljudskost – Šlom, čije „ozbiljno i nežno lice deteta“ dočekuje Levija „na pragu kuće smrti“ (str. 27, Ol, 25), Štajnlauf, stari vojnik koji ga uči koliko je važno prati se, čak i „bez sapuna u prljavoj vodi“ jer očuvanje „makar kostura [...] civilizacije“ snaži volju za otporom (str. 39, Ol, 35), Žan, Mališa, koji sluša kako Levi uporno pokušava da prevede pevanje iz Uliksa; Levijev prijatelj Alberto, koji živi „netaknut i neiskvaren“ u Lageru premda „je pre svih nas shvatio da je ovaj život rat“ (str. 60; Ol, 51), te, ukoliko padnemo u iskušenje da poverujemo da providenje spasava nevine čak i u Aušvicu, Kraus, iskreni šeprtlja koga Levi, premda mu je srce otvrdnulo, sažaljeva, a koga će uskoro srozati na nivo brojke te ga jednostavno zvati *Null Achtzehn*, Nula Osamnaest, što su poslednje cifre njegovog zatvoreničkog broja, jer „samo čovek zavređuje ime, a [...] *Null Achtzehn* više nije čovek“ (str. 42, Ol, 36). Levijevo danteovsko umeće da sažeto skiciranim figurama podari pragmatično značenje, a da nam pri tom omogući da ih sagledamo kao pojedinačna ljudska bića, doprinosi tragičnoj snazi dela *Zar je to čovek*. Kad je revidirao knjigu za „Einaudijevo“ izdanje iz 1958, Levi je razradio danteovsku crtu ubacivši odlomke koji opisuju Emiliju, Šloma i Štajnlaufa i proširivši Albertov opis, pri čemu je značajno to što je Krausova priča ostala nepromenjena.

¹⁵ Thomas Hobbes, *Leviathan*, ur. J. C. A. Gaskin, Oxford, Oxford University Press, 1998, pogl. XIII. 9, str. 84.

¹⁶ *Ibid.*, pogl. XIII. 13, str. 85.

U drugoj knjizi, *Primirje* (objavljenoj 1963, kad je već imao međunarodnu publiku), Levi oseća da publiku može da izloži iznenadnim proplamsajima užasa, utoliko šokantnijim budući da su smešteni u kontekst pikarskog pripovedanja u kome nakon pakla Lagera sledi rasulo ruskog logora za „raseljena lica“. Kao što smo videli, neka od Levijevih najpotresnijih svedočanstava govore o deci, pa tako nam na početku *Primirja* pokazuje krajnji proizvod nacističkog nastojanja da svoje žrtve svedu na nivo životinja tako što opisuje dete na smrti kojemu je sve oduzeto do te mere da mu je i ime postalo tek besmislen niz zvukova, ali koje se uprkos svemu grčevito bori da progovori kao ljudsko biće.

Hurbinek, koji ima tri godine i koji je verovatno rođen u Aušvicu i nikad nije video drvo; Hurbinek, koji se borio kao odrastao čovek, do poslednjeg daha, da postane deo ljudskog sveta u koji mu zverska sila nije dozvolila pristup, Hurbinek, bezimeni, čija je majuška podlaktica – čak i njegova – nosila tetovažu Aušvica. (Primirje, str. 23, Ol, 216)

Kasnije, u osvrtu na poslednje dane u logoru, Levi se vraća priči o dvojici italijanskih zatvorenika u bolničkom krilu za obolele od dizenterije kojima je, suviše izmožden da bi osećao dobročinstvo koje je činio, doneo vodu i supu. Tek tada Levi opisuje „kraljevstvo užasa“ u kome samo „kužni dah pedeset živih bolesnika“ zagreva „ogromnu pećinu“ punu „leševa ukrućenih od hladnoće“ (str. 71, Ol, 261). A na poslednjoj stranici knjige, Levi nas sprečava da instinktivno reagujemo na ono što mislimo da će biti srećni kraj povratka kući već nas umesto toga ostavlja sa opisom „užasnog košmara“ koji se stalno ponavlja i u kome se ispostavlja da je povratak kući samo san, te da spavač sa strahom očekuje „jutarnju komandu u Aušvicu, stranu reč, koje se plaši i koju iščekuje: ustaj, 'Wstawać'" (str. 222, redigovano, Ol, 395). Na kraju knjige ostajemo unutar Levijevog košmara.

„Naš rat nema kraja“

Nakon objavljivanja *Primirja*, Levi je tvrdio da je završio sa temom Aušvica. „Rekao sam sve što sam imao. Gotovo je“ (*Glas sećanja*, str. 81). Na trenutak je zaboravio reči prepedenog grčkog trgovca, Morda Nauma. „Stalno je rat“ („guerra è sempre“) (*Primirje*, str. 51, Ol, 242). Na Naumove reči opomene Levi će se vratiti u pesmi „Partizan“ („Partigia“), napisanoj 1981, u kojoj poziva stare članove pokreta otpora protiv nemačke okupacije da učestvuju u novoj borbi protiv godina i svojih podeljenih ličnosti.

*Na noge, starine, sopstveni neprijatelji:
Naš rat nema kraja*

(*Sabrane pesme*, str. 48, Oll, 561)

Iako treću veliku knjigu o nacističkom genocidu nije objavio do 1986, Levi je neprestano obe strane svog podeljenog bića angažovao u doživotnoj borbi da posvedoči, odbijajući da odeli temu Aušvica od drugih interesovanja koja su ga okupirala kao pisca i naučnika, te stalno joj se vraćajući u pesmama, ogledima, pripovetkama, romanima i sjajnoj pripovesti o svom životu hemičara, *Periodnom sistemu*, kao i u javnim obraćanjima, školskim

posetama i mnogobrojnim intervjuima koji ga čine najboljim komentatorom vlastitog stvaralaštva.¹⁷ Knjiga poznata engleskim čitaocima kao *Trenuci predaha* primer je takvog ukrštanja. Italijanski tekst iz kojeg je preuzeta, *Lilit e altri racconti* („Lilit i druge priče“, 1981), smešta distopijsku naučnu fantastiku i basne o opasnostima tehnološkog razvoja naporedo sa živim sećanjima na zatvorenike sa kojima je Levi bio u logoru, uključujući tragičnu priču „Lorenčov povratak“, koja pokazuje kako sećanja na Aušvic podmuklo uništavaju kasnije živote svih onih koji su iskusili, ili čak samo videli, užas koji se u njemu odvijao. Lorenzo, „radnik u civilu“ koji je Levija i ostale italijanske zarobljenike spasao od gladi dajući im hranu, nije pretrpeo iste patnje kroz koje su prošli pravi zatvorenici ali se kući vratio skrhan i „umro od bolesti preživelih“ (*Trenuci predaha*, str. 160; Oll, 66).

Osamdesetih godina dvadesetog veka tema Aušvica zahtevala je hitnu pažnju budući da je pojava „negiranja Holokausta“ i „revizionizma“, zajedno sa netačnim stereotipima iz filmova i popularne književnosti, navela novu generaciju mladih da se zapitaju koliko je stvarna i relevantna priča koju Levi ima da ispriča, ili u najboljem slučaju da je vide u apsurdno optimističnim okvirima, poput malog dečaka koji mu je sav ozbiljan ponudio plan za bekstvo koji može da iskoristi ukoliko „ti se opet desi“ (*Potonuli i spaseni*, str. 128, Oll, 1115). U *Potonulim i spasenim* Levi pokušava da se suprotstavi „jednostavnom modelu“ istorije „koji atavistički nosimo sa sobom“ i zbog koga su i „novopridošli u logorima“ očekivali da zateknu „strašan, ali pojmljiv svet“ (str. 23, Oll, 1018), time što se usredsređuje na „sivu zonu“¹⁸ krivice koja se proteže od Muhsfelda, sadističkog esesovca koji na trenutak pomišlja da poštedi devojčicu koju su izveli živu iz gasne komore, do sitnih funkcionera iz redova zatvorenika koji su koristili poziciju da požive malo duže od drugih zatvorenika. U ovoj najopširnijoj, i na neki način najbeznađnijoj, od svih njegovih knjiga, Levi piše i o *Sonderkommandosima* čiji je posao bio

da zavode red među novopridošlima koje treba poslati u gasne komore (a koji često nisu ni slutili kakva ih sudbina očekuje); da iznose leševe iz komora, čupaju zlatne zube iz vilica, šišaju žene, sortiraju i klasifikuju odeću, obuću i sadržaj kofera; prevoze tela do krematorijuma i nadziru rad peći; da iznose i uklanjaju pepeo. (str. 34, Oll, 1028)

Medicinski izveštaj koji je Levi napisao 1945–46. u saradnji sa Leonardom de Benedetijem imao je da kaže samo najgore o „gavranovima iz krematorijuma“ iako autori nisu mogli imati nikakav kontakt sa članovima ove „pažljivo izolovane“ radne grupe. „Odeća im je odvratno zaudarala, a oni su uvek bili prljavi i izgledali krajnje zapušteno, poput divljih životinja. Izabrali su ih iz redova najgorih kriminalaca, osuđenih za ozbiljne i krvave zločine“ (*Izveštaj o Aušvicu*, str. 45; OI, 1358). Levi je sada znao sasvim drugačiju istinu, da su „specijalne grupe bile uglavnom sačinjene od Jevreja“ koje je SS namerno izabrao da obavljaju užasni zadatak jer „Jevreji moraju biti ti koji stavljaju Jevreje u peći“ (str. 35; Oll, 1030), i upozorava nas da „niko nema pravo da sudi“ ovim „jadnim fizičkim radnicima u službi pokolja“ (str. 42; Oll, 1035),

¹⁷ Marko Belpoliti, urednik Levijevih sabranih dela, sačinio je tabelu od gotovo 100 različitih tekstova koji se oslanjaju na ili proširuju delo *Zar je to čovek* (OI, 1414–16), kao i preko 200 intervjuva (OI, cxvii–cxxvi).

¹⁸ Ovaj pogrešan prevod Levijevog izraza „zona grigia“ (sivo područje) postao je jedan od ključnih termina studija o Holokaustu.

navodeći jednog retkog preživelog među njima koji je rekao: „Ne smete misliti da smo čudovišta, mi smo isti kao i vi, samo nesrećniji“ (str. 36; OII, 1031).

Samo u ovom kontekstu možemo razumeti stid preživelih koji „nisu proterali nikoga, / Nisu oteli ničiji hleb“ („Preživeli“, *Sabrane pesme*, str. 64; OII, 576). Levi bespoštedno analizira mnoge njegove oblike: osećaj srama jer ste nemoćni i poniženi i ne možete da se suprotstavite ugnjetavaču; osećaj srama jer ste se prilagodili zahtevima hobsovskog univerzuma, izgubivši bilo kakvo „saosećanje sa slabijima, ili manje snalažljivima, ili starima, ili veoma mladima“ (*Potonuli i spaseni*, str. 59; OII, 1051), osećaj srama uzrokovan, nakon oslobođenja, „nanovo stečenom svešču da ste bili uniženi“ i primorani da živite „mesećima i godinama kao životinja“ (str. 56; OII, 1048–9), osećaj srama zbog činjenice da ste preživeli kad ih je toliko mnogo umrlo. Među svima njima, međutim, izdvaja se i čini osnovnu motivaciju svekolikog Levijevog pisanja o Aušvicu, sasvim drugačija vrsta srama, koju je prvi put opisao u *Primirju* u pasusu koji navodi na početku *Potonulih i spasenih*: „Sram koji obuzima pravednog čoveka suočenog sa zločinom koji je počinio neko drugi, čoveka koji oseća žaljenje zato što taj zločin postoji, što je nepovratno donet u svet svega postojećeg.“¹⁹ Upravo to osećaju četvorica ruskih vojnika kad prvi put ugledaju izglednele zatvorenike u napuštenom logoru Buna-Monovic; to osećaju i sami zatvorenici zbog zločina koje su bili primorani da gledaju, kao i Čezare, simpatični prevarant iz *Primirja* kad svoju vešto napumpanu ribu baci pred noge izglednele majci sa „troje blede dečice“ i pobegne „kao lopov“ (str. 150–1; OI, 332–3). To je sram koji Levi želi da njegovi čitaoci dobro zapamte, jer bez njega ne možemo izvršiti ključni zadatak koji nam je stavio na pleća.

(S engleskog prevela **Nataša Kampmark**)

¹⁹ *Primirje*, str. 12, *Potonuli i spaseni*, str. 54 (OI, 206; OII, 1047).